

بررسی مشخصه‌های کنش‌گفتاری معذرت‌خواهی با مخاطب خداوند («توبه») در زبان‌های فارسی و روسی

مریم شفق^{۱*}، احمد تمیم‌داری^۲

۱. استادیار زبان روسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

دریافت: ۹۳/۲/۲

پذیرش: ۹۳/۷/۲۶

چکیده

سبک کلامی «توبه» در کنش‌گفتاری معذرت‌خواهی جای می‌گیرد. معذرت‌خواهی در مقابل بالاترین مقام در سلسله‌مراتب مذهبی را توبه می‌خوانند. هدف از پژوهش حاضر، شناخت ابزار زبانی است که در دو زبان فارسی و روسی برای بیان توبه به کار می‌رود. در این راه کوشیده‌ایم شباهت‌ها و تفاوت‌های زبانی در توبه را که موجب تفاوت در این سبک کلامی در دو زبان مورد بررسی می‌شود، دریابیم. روش تحقیق بر پایه‌ی زبان‌شناسی مقابله‌ای استوار است. در ماحصل پژوهش مشخص گردید در هر دو محیط کلامی، گویشوران برای خطاب خداوند از ضمیر «تو» استفاده می‌کنند. همچنین معنای ساختار امری در فرمول‌های توبه، نه «دستور»، بلکه «درخواست» است و در بردارنده‌ی خواهش و تمنا از مخاطب می‌باشد. در هر دو زبان برای بیان توبه از صورت امری مفرد استفاده می‌شود؛ مانند! (بیخش) در زبان روسی و درگذر در زبان فارسی. ویژگی این سبک کلامی در زبان فارسی آن است که برخی از این صورت‌ها از زبان عربی عاریه گرفته شده‌اند: *استغفرالله* و *العفو*. علاوه بر صورت امری مفرد در زبان فارسی از این صورت‌های قرضی نیز که صورت‌های صرفی فعل هستند و نیز صورت شبه‌جمله *خدا/یا توبه توبه!* برای بیان توبه استفاده می‌شود؛ درحالی‌که هیچ‌یک از این ساختارهای دستوری در زبان روسی به کار نمی‌روند.

واژگان کلیدی: کنش‌گفتاری معذرت‌خواهی، مخاطب خداوند، ابزار زبانی، زبان روسی، زبان فارسی.

E-mail: maryam.shafaghi@mail.ru

* نویسنده‌ی مسئول مقاله:

۱. مقدمه

معذرت‌خواهی یکی از کنش‌های گفتاری در طبقه‌بندی سرل^۱ و اُستین^۲ است. مفهوم کاربردشناختی مقوله معذرت‌خواهی در محیط ارتباطی و معاشرت کلامی کاملاً روشن است. معذرت‌خواهی در میان کنش‌های گفتاری دارای بسامد بالایی از کاربرد بوده و یکی از مقوله‌های بسیار مهم در آداب معاشرت کلامی به شمار می‌آید. نقش منظوری^۳ معذرت‌خواهی در گروه‌های معنایی چون (-a) Виноват (گناهکارم)، (-te) Извини (بیخش)، (-te) Прости (بیخش)، Прошу прощения (معذرت می‌خواهم)، Тысяча извинений (هزاران پوزش) و... آشکار می‌شود. معذرت‌خواهی به‌واقع واکنشی^۴ است در پی عملی. این کنش گفتاری همواره در چارچوب روابط همراه با ادب و در گفت‌وگو محقق می‌شود. در این کنش گفتاری به‌روشنی روابط میان «من» و «تو» آشکار است. از «من» داده‌های زیر به دست می‌آید: گوینده گناهکار، باتربیت و مؤدب. اطلاعاتی که به «تو» (مخاطب) داده می‌شوند عبارت‌اند از اظهار گناه، ابراز احترام، مخاطب محترم، به سخن دیگر معذرت‌خواهی از یک‌سو نمایشی است از ادب و تربیت گوینده و از سوی دیگر بیانگر احترام به مخاطب است. در این معنا می‌توان گفت زمانی‌که فرد از تقصیر خود درخواست بخشش می‌نماید، هم به شخصیت خود و هم به شخصیت مخاطب خود به‌طور همزمان اظهار احترام می‌نماید.

این مختصات «من» و «تو» می‌تواند در سلسله‌مراتب گوناگونی قرار گیرد. محور قرارگیری آن دو می‌تواند افقی^۵ و یا عمودی^۶ باشد. در محور افقی هم «من» و «تو»ی دوست و نزدیک و هم «من» و «تو»ی غریبه قرار می‌گیرد. برابری در موقعیت کلامی، مشخصه اصلی این «من» و «تو» است. آن دو همچنین می‌توانند روی محور عمودی (در موقعیت کلامی نابرابر) جای گیرند. در این صورت مخاطب گفت‌وگو می‌تواند در جایگاه بالاتر و یا پایین‌تری در محور نسبت به گوینده باشد. اساس شکل‌گیری این محور عمودی را فاکتورهای متفاوتی تشکیل می‌دهد که در آن اشخاص «... براساس قراردادهای طبیعی و فرهنگی مانند نژاد، سن، جنس، قومیت، مذهب، طبقه اجتماعی و غیره که از سوی نهادهای اجتماعی خاصی وضع شده‌اند، از یکدیگر متمایز می‌شوند» (پوشنه و همکار، ۱۳۹۲: ۶). جایگاه والا در سلسله‌مراتب مذهبی ابتدا به خداوند و پس از آن به پیامبران و مریدان ایشان و مردان خدا اختصاص دارد. روشن است که اگر مخاطب

گفت‌وگو در معذرت‌خواهی، خداوند باشد، معذرت‌خواهی معنای دیگری از نظر کاربردشناختی به خود می‌گیرد و آن «توبه» است.

در این مقاله خواهیم کوشید تا به فرمول‌های بیان «توبه/ انابه» در دو زبان روسی و فارسی دست یابیم و شباهت‌ها و تفاوت‌های ساختاری را بررسی خواهیم کرد. در این راه کاربردشناختی هریک از آن صورت‌ها را خواهیم سنجید و بر معنایی که بیان می‌دارند، توجه خواهیم نمود.

پرسش‌هایی که در این تحقیق مطرح می‌شود، عبارت‌اند از:

الف. ساختارهای زبانی اساسی و یا پایه‌ای در توبه در دو زبان فارسی و روسی کدامند؟

ب. ضمیر خطاب در توبه چگونه است؟

ج. آیا همواره برای بیان توبه از صورت امری فعل استفاده می‌شود و چرا این صورت نمی‌تواند جمع باشد؟

د. از نظر کاربردشناختی این‌گونه صورت امری فعل در کنش گفتاری «دستور» جای می‌گیرد و یا در «درخواست»؟

فرضیه کلی تحقیق آن است که ویژگی‌های متفاوت و متمایز مخاطب در سبک کلامی «توبه» تأثیر بسزایی بر شکل‌گیری ساختارهای توبه در دو زبان ذکرشده دارد و هدف بر آن قرار دارد که تأثیر این مخاطب بر شکل‌گیری این ساختارهای زبانی را در دو زبان مورد بررسی روشن سازیم.

روش تحقیق بر مقایسه و شناخت نقش استوار است. به کمک این روش ما به توصیف یک زبان از طریق مقایسه با زبان دیگر دست خواهیم یافت؛ مشخصات و ویژگی‌های آن را روشن خواهیم نمود. مطالعه نقش و عملکرد واحدهای زبانی و آشکار ساختن نقشی که بدان دست می‌یابند از اهدافی است که مقصود ماست. به کمک این روش تفاوت‌های موجود میان دو زبان مورد مقایسه، روشن خواهد شد.

پیکره تحقیق نیز شامل شش قسمت است: ۱. مقدمه؛ ۲. پیشینه تحقیق؛ ۳. پیوستگی کنش گفتاری «معذرت‌خواهی» با اصل «ادب» از جورج لیچ؛ ۴. ساختار صورت‌های بیان «توبه» در زبان‌های روسی و فارسی؛ ۵. نتیجه‌گیری؛ ۶. منابع.

۲. پیشینه تحقیق

پیش از این، مطالب گوناگون و بسیاری در مورد توبه به دو زبان فارسی و روسی نگاشته شده است که البته در غالب این موارد، قیاسی میان گویشوران این دو فرهنگ و مذهب صورت نگرفته است. غالب تحقیقات صورت‌گرفته درباره توبه از منظر مذهب بوده است. تنها یک مورد در موضوع توبه با نگاه زبان‌شناسی مقایسه‌ای یافت شد که مقاله‌ای از شفق با عنوان «تحلیل ارتباطی و کاربردشناختی سبک کلامی توبه در زبان روسی (از نگاه بومی فرهنگ فارسی)»^۷ (2010) است. مقاله حاضر حاوی ابعاد دیگری از همان تحلیل می‌باشد که نوآوری آن در این است که علاوه بر زبان روسی در آن به ویژگی‌های زبان فارسی نیز پرداخته می‌شود.

۳. پیوستگی کنش‌گفتاری «معذرت‌خواهی» با اصل «ادب» از جورج لیچ

به نقل از راتمایر^۸ و گافمان^۹، کنش‌گفتاری^{۱۰} «معذرت‌خواهی» دارای عملکرد التیام‌بخش و اصلاح‌کننده است. زمانی‌که اصول آداب و معاشرت^{۱۱} روش مشخصی را در رفتار می‌طلبند و گوینده بنا به دلایلی نمی‌تواند آن را رعایت نماید، می‌تواند شخصیت یک انسان مؤدب را به کمک معذرت‌خواهی حفظ نماید (Ratmayr, 2003: 24). نقش این کنش‌گفتاری تعدیل مفهومی است که ممکن است به کمک عملی منتقل شود. معذرت‌خواهی به منظور تغییر آنچه تهاجمی است به آنچه قابل پذیرش است، صورت می‌پذیرد (Ibid: 20). میان کنش‌گفتاری معذرت‌خواهی و اظهار ادب، پیوندی عمیق برقرار است. براساس نظریه لارینا معذرت‌خواهی با رعایت حفظ فاصله در ارتباط بوده و بررسی و تحقیق در آن در دایره استراتژی‌ها و تاکتیک‌های مورد استفاده در «اصل ادب» ج. لیچ^{۱۲} صورت می‌گیرد (Larina, 2003: 212). براون^{۱۳} و لوینسون^{۱۴} معذرت‌خواهی را از جمله استراتژی‌های منفی در اصل ادب می‌دانند (Brown & Levinson, 1987: 186-189)، ولی لارینا آن را در استراتژی‌های مثبت «ادب» و تاکتیک «نزدیک‌شدن»^{۱۵} جای می‌دهد. وی معتقد است که با انجام معذرت‌خواهی ما به زشتی عمل خود در ورود یافتن به محدوده شخصی زندگی دیگری اعتراف می‌کنیم و تأسف خود را در آن مورد اعلام می‌داریم (Larina, 2009: 412). این کنش‌گفتاری در برخی فرهنگ‌ها از

بسامد بالاتر و بار احساسی قوی‌تری برخوردار است و در دیگر فرهنگ‌ها، بسامد کمتری را داراست. فزونی و یا کمی بسامد و بار احساسی کنش گفتاری معذرت‌خواهی نمایانگر آن است که تا چه اندازه مردمان گویشور یک فرهنگ به نحوه ارتباط با یکدیگر توجه دارند (Ibid: 418). در معذرت‌خواهی نقش مهمی به سلسله‌مراتب اجتماعی تعلق دارد. این سلسله‌مراتب می‌تواند اداری، سنی، جنسی و مذهبی باشد. در این تحقیق آنچه در مرکز توجه قرار دارد، معذرت‌خواهی در سلسله‌مراتب مذهبی، یعنی در معنای خاص سبک کلامی «توبه» است. توبه، معذرت‌خواهی در برابر خداوند است و همان‌گونه که لارینا می‌گوید از استراتژی‌های مثبت در اصل ادب به شمار می‌آید؛ چرا که با انجام آن، بنده در بهبود اوضاع و نزدیکی و بازگشت به سوی خالق خویش می‌کوشد. هر انسانی مرتکب گناهی می‌شود و آسان‌ترین راه برای رهایی از وضعیت پیش‌آمده، توبه است. حتی گاهی انسان تنها برای آن‌که احساس بهتری بیابد، خود را نیازمند توبه می‌بیند.

ویژگی مهم سبک کلامی توبه، به‌عنوان سبکی از کنش گفتاری معذرت‌خواهی، در آن است که به‌ویژه در اسلام و نیز مسیحیت، در آن قسمی از توبه که مخاطب بی‌هیچ واسطه‌ای، خداوند است، گوینده انتظار شنیدن پاسخ از «مخاطب» خویش را ندارد و به هر حال فرض بر آن است که او سخنان را می‌شنود و به آن پاسخ «مثبت» خواهد داد. این مخاطب، «مخاطب خارج از گفت‌وگو»^{۱۶} نام دارد. فارمانفسکایا آن را این‌گونه تعریف می‌کند:

پاسخی از وی نمی‌شنویم و گاهی حضور او «غایب» و «مجازی»^{۱۷} است؛ برای نمونه زمانی‌که مخاطب سخن ما خداوند و نیروهای ماورای طبیعت باشند، در این صورت انتظاری به شنیدن پاسخ نیست، اما در عین حال امید به کمک ایشان همچنان باقی است. چنین مخاطبی عمدتاً در سبک‌های کلامی دعا^{۱۸}، جادو^{۱۹}، چشم‌زدن^{۲۰}، لعن و نفرین^{۲۱} و مانند آن مشاهده می‌شود (Формановская, 2007: 175).

در این میان، توبه در سبک کلامی دعا جای می‌گیرد.

۴. ساختار صورت‌های بیان «توبه» در زبان‌های روسی و فارسی

۴-۱. صورت‌های امری فعل

دو صورت *извини (-me)* (ببخش - ببخشید) و *прости (-me)* (ببخش - ببخشید) در زبان روسی دو فعل بسیار پربسامد در ساختار کنش‌گفتاری «معذرت‌خواهی» هستند، با این تفاوت که نخستین فعل برای معذرت‌خواهی بابت اشتباهی نه‌چندان بزرگ به کار می‌رود و فرمول دیگر، زمانی که مقصود گوینده معذرت‌خواهی بابت اشتباه و خطایی بزرگ است، استفاده می‌شود (Формановская, 2009: 242). از میان این دو، دومی در شکل مفرد و نه در جمع، در سبک کلامی توبه و درخواست بخشش از سوی خداوند استفاده می‌شود. با انتخاب این شکل برای بیان توبه، گوینده، همزمان به بزرگی و عظمت خالق خویش و فاصله موجود میان بشر و آفریننده و به عبارت روشن‌تر، وجود سلسله‌مراتب مذهبی^{۲۲} اعتراف می‌کند. شکل دستوری فعل *Прости!* بیانگر «درخواست» و نه «امر» است؛ این صورت، امر تعجیزی است و به هیچ‌وجه نمی‌توان آن را «امر/ دستور» در نظر گرفت:

Прости их, господи, ибо не ведают, что творят!

خداوندا ایشان را ببخش، زیرا که آگاه بر آنچه انجام می‌دهند، نیستند!

صورت‌های دیگر مترادف این فعل در زبان روسی برای بیان سبک کلامی توبه، *помилуй* (عفو کن) و *очисти* (پاکیزه گردان) هستند:

Царь небесный, помилуй меня грешного!

فرمانروای آسمان‌ها از من گناهکار درگنر!

... но Ты, Милостивая, **помилуй мя**, да покаюсь от злых моих дел (Канон покаянный. Песнь 3: 89).

... اما تو بخشنده‌ای، مرا عفو کن. من از اعمال بدم‌توبه می‌کنم/ (فریضه طلبنده مغفرت، آیه

۳: ۸۹)^{۲۳}.

Господи, **очисти** душу мою от всякой скверны плоти и духа (Арсений Жадановский, Иоанн Кронштатский. Воспоминания (1909-1937)).

خداوندا، روح مرا از هر پلییدی جسم و جان پاکیزه گردان! (آرسنی ژادانفسکی، یوان کرُنشتداتسکی، خاطرات (۱۹۰۹-۱۹۳۷))^{۲۴}.

Господи, **очисти** меня, дай мне возможность видеть свои грехи (ПритоиереѣДим

итрий Смирнов. Проповеди (1984-1989)).

خداوندا مرا پاکیزه گردان. به من امکان آن ده که گناهان خویش را ببینم! (پروتویتری^{۲۵} دمیتری سمیرنوف، خطابه‌ها (۱۹۸۹-۱۹۸۴))^{۲۶}.

در مقام معذرت‌خواهی در مقابل پروردگار در زبان فارسی همچون زبان روسی، به استثنای صورت «استغفرالله» (از خداوند بخشایش طلب می‌کنم)^{۲۷} - که کمی بعد در مورد آن توضیح خواهیم داد- از صورت صرفی اول شخص استفاده نمی‌شود. عبارت معذرت‌خواهی که با فعل کمکی صرف می‌شود، همچون «معذرت می‌خواهم» و یا «عذر می‌خواهم» هر دو برخلاف عباراتی که در برابر خداوند به کار می‌روند، در روابط اجتماعی کاربرد دارند و در سبک کلامی توبه نمی‌کنند. غالب فرمول‌های درخواست توبه در زبان فارسی نیز چون زبان روسی، «امر تعجیزی» هستند، به عبارتی برای بیان خواهش و تقاضا به کار می‌روند و نه امر و دستور. این صورت‌ها در زبان فارسی عبارت‌اند از:

«ببخش»: این صورت بیشتر گرایش به زبان محاوره و عامیانه دارد؛ لیکن در صورتی‌که با دیگر صورت‌های سبک کلامی رسمی همراه شود، همچون آن‌ها رنگ رسمی به خود می‌گیرد: *خدایا آبروی ما مریز، خدایا گناهان ما بریز، خدایا ما را ببخش و بیامرز.*

«بیامرز»، «درگذر»، «بگذر» و «عفو کن»: این صورت‌ها در زبان فارسی خاص زبان ادبی و محیط‌های رسمی کلامی‌اند:

بارخدایا! بیامرز مرا به خوبی خود.

خدایا! درگذر از من در این روز از خطاها.

خداوندا! من را به لغزش‌هایم مگیر و از خطاها و لغزش‌های من درگذر. (نک. دعای روز چهاردهم ماه رمضان).

در ادبیات فلک‌فارسی و در زبان عامیانه هنگام دعا در مجالس دینی، واعظ از عبارت «گناهان ما را بریز» استفاده می‌کند. این عبارت نیز در سبک ادبی و رسمی و مانند آن قرار می‌گیرد و عموماً با ترکیب «آبروی ما را مریز» همراه می‌شود: *خدایا! به حق این ماه عزیزت گناهان ما را بریز و آبروی ما را مریز!*

خدایا! روزی کن مرا در آن فضیلت شب قدر را و بگردان در آن کارهای مرا از سختی به

آسانی و بپذیر عذرهایم و بریز از من گناه و بار گران را ای مهربان به بندگان شایسته خویش!
(نک. دعای روز بیست و هفتم ماه رمضان).

همچنین از فعل مرکب «گناه بخشیدن» در معانی «در گذشتن از گناه کسی، عفو کردن، بخشاییدن» (معین، ۱۳۸۶: ۳/ ۳۳۹۶) صورت امری «گناهان ما را ببخش» در زبان عامیانه برای بیان توبه استفاده می‌شود. در این ساختار حرف «را» بعد از مفعول (گناهان) حذف شده است. دلیل آن این است که فعل، فعل مرکب فرض شده است: گناه بخشیدن. در صورتی که فعل «بخشیدن» مورد نظر گوینده باشد، فعل، متعدی به شمار می‌آید: گناهان ما را ببخش. اما اگر آن را به صورت فعل مرکب به کار بندیم، دیگر نیازی به حرف «را» نخواهد بود. درباره فعل مرکب میان دست‌نویسان و زبان‌شناسان ایرانی بحث بسیار است که آیا دارای دو جزء مرکب است و یا تنها معنی آن مرکب و ترکیبی است. گفته می‌شود که معمول است که هرچه ادوات بدون آن که لطمه‌ای به معنا وارد آورند حذف شوند، سخن کوتاه‌تر و جمله دارای فصاحت بیشتری خواهد بود. حذف حرف «را» در این ترکیب نیز از همین سبب است. صورت رسمی عبارت «گناهان ما را ببخش» می‌تواند «از گناهان ما درگذر» باشد: بارالها! ما به تو ایمان آوردیم، تو از گناهان ما درگذر و در حق ما لطف و مهربانی فرما که تو بهترین مهربانان هستی (آل‌عمران/ ۱۹۳).

از دیگر فرمول‌های متداول برای درخواست بخشش و توبه و انابه در زبان فارسی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: ۱. از من گناهکار بگذر (درگذر)، از من خطاکار بگذر (درگذر): ۲. از گناهان من درگذر، خطاهای ما را ببخش، گناهان ما را ببخش^{۲۸}. در ترکیب‌های نخست، «من» مفعول است در برابر خداوند که فاعل است برای فعل «گذشتن». در ترکیب‌های دسته دوم، از لحاظ معناشناسی، «گناهان من (ما)» و «خطاهای من (ما)» مفعول واقع می‌شود و نه خود ضمیر «من». در ترکیب‌هایی از دسته نخست، شمول معنایی بیشتر است. یعنی «من گناهکار» در حال حاضر و در آینده «درگذر» و در ترکیب‌هایی از دسته دوم، معنی ضعیف‌تر می‌شود و شامل جزئی از گناهکار می‌شود که همان «گناهان/ خطاها» است.

۲-۴. صورت‌های غیر امری فعل

همان‌گونه که گفته شد، درخواست بخشش از خداوند در زبان روسی تنها به کمک صورت امری مفرد فعل بیان می‌شود. از همین روی بررسی صورت‌های غیر فعلی برای بیان این معنا در این زبان فاقد هرگونه درجه اعتبار می‌باشد.

در زبان فارسی به‌عکس این قاعده مشاهده می‌شود و در کنار صورت‌های امری فعل، از دیگر صورت‌های دستوری از جمله صورت صرفی فعل و شبه‌جمله به فراوانی استفاده می‌شود. منظور از صورت صرفی فعل، *استغفرالله* است و مقصود از شبه‌جمله، ساختار *خدایا توبه توبه*. عبارتهایی که برای توبه به کار می‌روند، با توجه به قرآن و روایات دینی، بخشی عربی و پاره‌ای هم به فارسی ادا می‌شود. آنچه در زبان عام و خاص از زبان عربی مشترک است، «استغفرالله» (از خداوند بخشایش طلب می‌کنم) و «العفو» (بیخش، عفو کن) است. عبارت «استغفرالله» افزون بر بیان توبه برای تقاضای بخشش از خداوند هم به کار می‌رود و دارای دو صورت کامل «استغفرالله ربی و اتوب الیه» (از خداوند بخشایش طلب می‌کنم و به او باز می‌گردم) و «استغفرالله و نعوذبالله» (از خداوند بخشایش طلب می‌کنم و پناه بر خدا) است. برخلاف صورت‌های متداول بیان توبه در زبان فارسی، عبارت *استغفرالله* (از خداوند بخشایش طلب می‌کنم)، در ظاهر دستوری، نه صورت امر که طلب و تقاضای بخشش و «صورت صرفی» است و در زمره کنش‌گفتاری «درخواست» قرار می‌گیرد؛ به‌طور مثال به گفته ادیب‌الممالک فراهانی: *ازیرا که تشبیه کامل به ناقص خلاف است، از این گفته استغفرالله*

یا با استناد به سخن حافظ شیرازی: *از دست زاهد کردیم توبه و ز فعل عابد، استغفرالله*.

صورت دیگری که در زبان فارسی در سبک محاوره‌ای و عامیانه به‌منظور درخواست بخشش از خداوند به کار می‌رود «*خدایا توبه، خدایا توبه*» است. این عبارت برخلاف دیگر صورت‌های توبه که متعلق به فعل هستند، به‌صورت «شبه‌جمله» به کار می‌رود که فعل آن حذف شده است و درحقیقت می‌توانسته است یکی از صورت‌های زیر باشد: *خدایا! توبه می‌کنم. خدایا! توبه مرا بپذیر*. حذف فعل به دلیل بدهت موضوع توبه است. گفتنی است چنین صورتی از حذف فعل برای درخواست توبه در میان ساختارهای روسی‌زبان وجود ندارد.

۳-۴. ضمائر

ضمائر شخصی در متون مذهبی فارسی و روسی از نقش مهم و متفاوتی با دیگر متون برخوردارند. در فضای مذهبی روسی و فارسی کمتر از صورت مؤدبانهٔ Вы «شما» استفاده می‌شود و بشر خالق خویش را با ضمیر Ты «تو» خطاب می‌کند (Шафаги, 2010: 111). البته باید افزود در زبان روسی به نشانهٔ بیان ادب و احترام به خالق خویش که در نقطهٔ اوج سلسلهٔ مراتب مذهبی قرار دارد، ضمیر Ты با حرف بزرگ آغاز می‌شود و ابراز احترام به کمک استفاده از ابزار زبانی آشکار بیان می‌شود. به عبارتی با انتخاب این صورت، گوینده همزمان دو معنا را بیان می‌کند: نخست حس نزدیکی میان گوینده و مخاطب با استفاده از انتخاب ضمیر «تو» و دیگر احترام عمیق گوینده نسبت به مخاطب با آغازیدن آن با حرف بزرگ: Ты МИЛОСТИВ (تو بخشنده‌ای).

ابراهیم بدخشان از واسمان^{۲۹} نقل می‌کند که:

واژه‌هایی در زبان وجود دارند که نمی‌توان بدون وجود بافت و به‌ویژه بافت فیزیکی متکلم، آن‌ها را درک کرد؛ مانند «او»، «آنجا» و «آن» که با عنوان عبارات اشاره‌ای شناخته می‌شوند. اصطلاح عبارات اشاره‌ای، اولین‌بار توسط سی. اس. پی‌یرس^{۳۰} در منطق صوری، برای عبارات زبانی به کار رفت که جنبه‌های شخصی، زمانی و مکانی در یک کنش گفتاری را مشخص می‌کنند (بدخشان و همکار، ۱۳۹۳: ۱۷).

وی در همان‌جا به نقل از کانسو-یتکایز^{۳۱} اضافه می‌کند که:

عبارات اشاره‌ای فراوانی از قبیل ضمائر شخصی (من، تو، شما)، عبارات قیدی (اینجا، آنجا) و ضمائر اشاره‌ای (این، آن) در زبان فارسی وجود دارند. این عبارات، در تقابل با اسامی خاص و توصیف‌های واضح قرار دارند که به اشیای واقعی و رویدادهای مستقل از بافت زبانی اشاره می‌کنند. از طرف دیگر، عبارات اشاره‌ای به شیوه‌ای بیان می‌شوند که گوینده و شنونده، دربارهٔ این‌که معنای مناسب X برای موقعیت حاضر چیست، توافق دارند (همان).

در زبان فارسی خطاب با ضمیر «تو» در کاربرد زبانی گاهی توهین‌آمیز است و گاهی در نهایت صمیمیت به کار می‌رود. در خطاب به خداوند از باب تقرُّب و نزدیک‌بودن به او از این ضمیر استفاده می‌شود. در زبان فارسی در ضمیر «تو» هیچ نشانهٔ نگارشی صوری برای بیان احترام به خداوند وجود ندارد و این احترام تنها به کمک دیگر ابزار زبانی و به‌صورت نهانی بیان

می‌شود: تو کریمی، تو رحیمی. اما در بسیاری موارد در زبان فارسی به نشانه احترام از ضمیر غایب «هو» به عنوان رویکردی در به‌کارگیری واژه‌ای با ویژگی «به‌گویانه»^{۳۲} برای دلالت بر خداوند استفاده می‌شود. انتخاب این ضمیر بیانگر عظمت خداوند است تا آنجا که گویی انسان خود را آن‌چنان شایسته نمی‌داند که ضمیری به کار برد که خود را در حضور خداوند بیابد و از این روی از ضمیر غایب استفاده می‌کند. به‌طور کلی عرفا و صوفیه در خانقاه‌ها و مجامع دینی خویش پیوسته در ذکر کردن، ضمیر «هو» را تکرار می‌کنند؛ برای نمونه «هو الرحیم»، «هو الغفور» و مانند آن.

۴-۴. گسترنده‌های مفعول همراه با پس‌اضافه «را» و حرف اضافه «از»

از گسترنده‌های صورت‌های فعلی توبه، ضمائر شخصی در حالت مفعول همراه با حرف «را» یعنی *меня* (مرا) و *нас* (ما را) در زبان روسی و «من را»، «مرا» و «ما را» در زبان فارسی هستند. گفتنی است که در متون مذهبی روسی به‌جای صورت *меня* (من را) غالباً از صورت قدیمی و منسوخ *мя* (من را) استفاده می‌شود:

Господи, помилуй **мя!**

خداوندا! مرا ببخش.

Прости **нас!**

ما را ببخش.

همان‌گونه که اشاره شد، در زبان فارسی نیز عموماً صورت‌های زبانی مفعول همراه با حرف «را»، به‌عنوان گسترنده‌های هسته فعلی در ساختار توبه به کار گرفته می‌شوند: *مرا ببخش و بیامرز، مرا عفو کن*. لیکن با توجه به هدایت صرفی فعل «گذشتن» در زبان فارسی در مورد این فعل، مفعول همراه حرف اضافه «از» قرار می‌گیرد: *از ما بگذر، از ما درگذر*.

۴-۵. متمم (صفت)

در نقش متمم (صفت) با هسته فعلی ساختارهای بیان توبه عموماً صفات «خواست» و «ناخواست» در زبان فارسی همراه اسم جمع «گناهان» می‌شوند: *گناهان خواسته و ناخواسته ما را ببخش*. در زبان روسی این صفات به کمک واژگان *вольный* (ارادی) و *невольный*

(غیر ارادی) بیان می‌شوند.

در کاربرد زبانی معمولاً کار صواب برای کردار و یا عمل صحیح به کار می‌رود و «گناه» و «معصیت» از روی اراده صورت می‌پذیرد، اما «خطا» و یا «اشتباه» دارای مشخصه غیر ارادی و ناخواسته است، اما «گناه» این‌چنین نیست چون از روی اراده و اختیار صورت می‌پذیرد. این واژگان در فرهنگ معین این‌گونه تعریف شده‌اند؛ «خطا»: ۱. گناهی غیر عمدی. ۲. اشتباه، نادرست» (معین، ۱۳۸۶ الف: ۱ / ۱۴۲۸)؛ «اشتباه»: ۱. پوشیده‌شدن، نهفته‌ماندن. ۲. ماندن‌شدن. ۳. بازنشاختن، بازندانستن. ۴. سهو، خطا» (همان: ۲۷۸)؛ و «گناه»: ۱. جرم، خطا، بزه و...؛ ۲. سهو، غلط؛ ۳. جفا، ظلم و...» (همو، ۱۳۸۶ ب: ۳ / ۳۳۹۵).

در فرهنگ چهارجلدی آکادمی علوم شوروی نیز آمده است که «گناه» نزد افراد بالیمان، نقض دستورات اخلاقی و دینی است (Евгеньева, 1981: T. I / 346). «اشتباه» را نیز نادرستی در کاری آورده‌اند. همچنین آمده است که منظور از «اشتباه» عمل و رفتار نادرست است (Евгеньева, 1983: T. II / 735).

همان‌گونه که گفته شد، به هنگام دعا در طلب بخشش از خداوند در زبان روسی برای دلالت بر گناهان ارادی و غیر ارادی از دو صفت *вольный* (ارادی) و *невольный* (غیر ارادی) استفاده می‌شود. در متون مذهبی فارسی برای دلالت بر همین معنا، واژگان «خواست» و «ناخواست» آورده می‌شوند:

Ослаби, остави, прости, Боже, прегрешения наша, вольная и невольная, яже в слове и в деле, яже до дни и в ноци, яже во уме и в помышлении: вся нам прости, яко Благ и Человеколюбец.

خداوندا! خطاهای خواسته و ناخواسته ما را چه در کلام و چه در عمل، چه در روز و چه در شب، چه در فکر و اندیشه ضعیف گردان، رها کن و ببخش. همه چیز را بر ما ببخش، اگر مهربان و انسان‌دوست هستی (Провославный молитвослав, 2007: 79).

در صورت تکرار «خطا» و «اشتباه»، دیگر این واژگان از معنای لغوی خود به سوی «گناه» تغییر خواهند کرد؛ چرا که دیگر غیر ارادی و ناآگاهانه نبوده و ویژگی ارادی و آگاهانه خواهند یافت. به سخن دیگر مفاهیم «خطا و اشتباه» و «معصیت و گناه» تنها دارای امکان تغییر یک‌سویه هستند و فقط گروه معنایی نخست است که می‌تواند به گروه معنایی دوم تغییر یابد و غیر آن ممکن نیست.

۴-۶. استفاده از ابزار زبانی تکرار

به هنگام توبه، گوینده پیوسته در پی شدت بخشیدن به فعل توبه است و می‌کوشد تا هرچه امکان دارد از ابزار زبانی بیشتری که بیانگر عجز و لایه‌وی نسبت به خداوند است، بهره جوید. استفاده از ابزار زبانی «تکرار» در بیان توبه از آن جمله است. عمده این تکرار، تکرار هسته فعلی و خطاب را در برمی‌گیرد:

۴-۶-۱. تکرار هسته فعلی

این نوع ساختار، معنای درخواست بخشش گناه را شدت می‌بخشد و علاوه بر آن، نشانگر آن است که گوینده بر خُرد و حقیر بودن خویش در مقابل خداوند تأکید دارد. این ویژگی در زبان روسی بیشتر در مورد فعل *Помилуй* (عفو کن) مشاهده می‌شود. ترکیب فعلی *Помилуй мя* (من را عفو کن) گاه سه مرتبه (6: Православный молитвослов, 2007) و گاه دوازده مرتبه (8: *Ibid*) در متون مذهبی روسی تکرار می‌شود.

Помилуй мя, Боже, помилуй мя.

خدایا مرا عفو کن، مرا عفو کن (8: *Ibid*).

در محیط کلامی ایرانیان به هنگام توبه و طلب بخشش از خداوند، گاه سه‌بار کلمه *العفو* (بخش) در معنای تأکید برای بخشش تکرار می‌شود و این تکرار تنها عدد ۳ را شامل می‌شود. مستحب است که در آخرین رکعت نماز شب ۷۰ مرتبه *استغفرالله* گفته شود (نک. علامه حلی، ۱۴۱۴: ۲۶۸).

۴-۶-۲. تکرار خطاب

مورد دیگری که تکرار ابزار زبانی در سبک کلامی توبه در هر دو فرهنگ کلامی و مذهب دینی با آن عجین گشته است، در شیوه تکرار خطاب‌هایی است که برای خداوند در فرمول‌های توبه وارد می‌شوند: *خداوند! عفو کن، خداوند! ببخشای*. تکرار هسته فعلی و خطاب می‌تواند به صورت همزمان به کار رود: *خدایا! توبه، خدایا! توبه*.

Господи, прости, Господи, прости!

خداوند! ببخش، خداوند! ببخش!

۵. استراتژی‌های مورد استفاده در توبه

استراتژی‌هایی که به منظور تأثیرپذیری هرچه بیشتر و گرفتن پاسخ مثبت از مخاطب، یعنی حاصل شدن «بخشش» صورت می‌پذیرند، عبارت‌اند از: الف. اشاره بر پایین بودن جایگاه گوینده در مقابل مخاطب خارج از گفت‌وگو؛ ب. اشاره بر بالای بودن جایگاه مخاطب توبه در مقایسه با جایگاه گوینده. در حالت نخست، یعنی در «تنزل جایگاه خویش» در متون مذهبی مسیحی در زبان روسی از صفاتی چون *раб божий* (بردهٔ خداوند) و *грешник* (گناهکار)، *грушный* (گناهکار)، *многогрешный* (بسیار گناهکار) و مانند آن بهره می‌گیرند:

Господи, прости меня **грешного!** Это, наверное, я ее научил! (Андрей Белянин, Свирепый ландграф).

خداوند! من گناهکار را بیخوش! احتمالاً من این کار را به او یاد داده‌ام! (آندری بیلانین لاندگراف^{۳۳}، وحشی)^{۳۴}.

Упокой, Господи, душиусопших **раб Твоих...**

خداوند! روح بردگان مرحوم خویش را آرام گردان... (Православный)
(مولیت‌وسلوف، 2007: 34).

در فرهنگ و ادبیات فارسی نیز چنین است و به هنگام توبه و استغفار، انسان خود را در برابر خداوند خوار و کوچک می‌شمرد و از واژه‌هایی مانند «عبد» و «بنده» و «گناهکار»، «خطاکار» و... استفاده می‌کند: *از من گناهکار بگذر (درگذر)*. *از من خطاکار بگذر (درگذر)*. همان‌گونه که گفته شد، استراتژی دیگر در سبک کلامی توبه، ذکر مقام والای مخاطب است. در ضمن توبه، بشر به گناهکار بودن خویش اعتراف می‌نماید، بابت آن اظهار تأسف می‌کند و بر بزرگی خداوند اذعان می‌کند و او را می‌ستاید. در کاربرد این‌گونه خطاب‌ها گوینده به‌گونه‌ای مستقیم و یا غیر مستقیم به صفت «بخشنده‌گی» خداوند اشاره می‌کند که در ضمن معنای عفو و اغماض و بخشندگی نیز در آن مندرج است. برخلاف صورت‌های متداول در توبه، این صورت‌ها فعل نبوده و بیان‌کنندهٔ صفات الهی هستند (صفت) و به‌طور غیر مستقیم وسیله‌ای به شمار می‌آیند برای طلب بخشش از خداوند و تقاضامندی انسان: *غفار/الذنوب* (بخشایندهٔ گناهان)، *رحمن و رحیم، اِنَّهُ غَفُوراً رَحِیماً* (بخشاینده و مهربان).

حکیم سنایی غزنوی نیز چنین می‌سراید: تو حکیمی، تو عظیمی، تو کریمی، تو رحیمی، تو

نمایندهٔ فضلی، تو سزاوار ثنایی.

Он посмотрел на Анну. – Ну что, **Бог не без милости?** Она радостно закивала, засмеялась (Николай Дежнев, В концертном исполнении).

او نگاهی به آنا کرد و گفت: خوب، **خداوند بدون لطف و مرحمت نیست؟** او با خوشحالی سر تکان داد و خندید (نیکلای دیژنف، اجرای کنسرت) ^{۳۰}.

۶. نتیجه‌گیری

در پی پژوهش صورت‌گرفته می‌توان نتیجه‌گیری‌های اصلی زیر را در حوزهٔ سبک کلامی «توبه» در زبان‌های فارسی و روسی نام برد:

۱. ویژگی مهم ساختارهای درخواست بخشش از خداوند در دو زبان روسی و فارسی، انتخاب ساختار امر مفرد است: *прости* (بخش - ببخشید)، *помилуй* (عفو کن) و *очисти* (پاکیزه گردان) در زبان روسی و «بخش»، «بیامرز»، «درگذر»، «بگذر»، «عفو کن»، «گناهان ما بریز» در زبان فارسی. مقصود از کاربرد این گونه امر، نه دستور، بلکه درخواست است. آنچه ساختارهای درخواست توبه را در زبان فارسی از زبان روسی متفاوت و متمایز می‌گرداند، آن است که در زبان فارسی پاره‌ای از عبارات برگرفته از زبان دیگر (عربی) بدین منظور به کار می‌روند. «استغفرالله» (از خداوند بخشایش طلب می‌کنم) و «العفو» (بخش) از آن دسته‌اند. تفاوت مهم صورت *استغفرالله* از دیگر صورت‌های مورد استفاده در زبان فارسی و روسی برای توبه در آن است که در این صورت برای درخواست بخشش نه از شکل امری فعل، بلکه از صورت صرفی اول شخص مفرد استفاده شده است. حذف فعل برای درخواست توبه از دیگر نشانه‌هایی است که در این تحقیق تنها در زبان فارسی یافت شد: «خدایا توبه، خدایا توبه».

۲. کاربرد ضمیر «تو» در متون مذهبی برای خطاب‌قراردادن خداوند از وجود صمیمیت میان خالق و مخلوق نشأت می‌گیرد: *Прости!* (تو) بخش) در زبان روسی و «(تو) بخش» در زبان فارسی. گفتنی است در زبان فارسی برای خطاب خداوند از ضمیر غایب «هو» نیز استفاده می‌شود. استفاده از این ضمیر دلالت بر احترام گوینده به مخاطب خویش دارد، آن‌گونه که خود را شایستهٔ حضور مستقیم با خداوند نمی‌یابد. کاربرد ضمیر «هو» دارای عملکرد

به‌گویانه در زبان فارسی است.

۳. از دیگر ویژگی‌های ساختارهای توبه در دو زبان مورد بررسی، تکرار عناصر زبانی است. این تکرار، تکرار هسته فعلی است و خطاب‌های مورد استفاده برای خداوند را دربرمی‌گیرد و شدت درخواست توبه را فزونی می‌بخشد: *Прости, прости!* (ببخش، ببخش). این تکرار به‌ویژه در مورد صورت *Помилуй* (عفو کن) در زبان روسی و صورت *استغفرالله* در زبان فارسی دیده می‌شود.

۷. پی‌نوشت‌ها

1. Серль (Searle)
2. Остин (Austin)
3. иллокутивная функция (illocutionary function)
4. реакция (reaction)
5. горизонтальная иерархия (horizontal hierarchy)
6. вертикальная иерархия (vertical hierarchy)
7. коммуникативно-прагматический анализ речевого жанра «покаяние» в русском языке (с позиции носителя персидской культуры). (Communicative and Pragmatic Analysis of the Genre of Repentance in the Russian Language: From the Local Perspective of the Iranian Culture)
8. Ратмайр (Ratmayr)
9. Гоффманн (Hoffmann)
10. речевой акт (speech act)
11. речевой этикет (verbal etiquette)
12. Принцип вежливости Дж. Лича (Geoffrey leech's politeness principles)
13. Brown
14. Levinson
15. стратегия сближения (convergence strategy)
16. внедиалоговый адресат (virtual addressee)
17. виртуальный адресат (virtual addressee)
18. молитва (prayer)
19. заговор (magic)
20. сглаз (blink)
21. проклятие (curse)
22. религиозная иерархия (religious hierarchy)

۲۳. برگرفته از کتاب مقدس/انجیل به زبان روسی است.

۲۴. این جمله، دعایی است که دو تن از مقامات مذهبی در مذهب پراوااسلاو روس نویسنده آن هستند؛ مانند احادیث در دین اسلام. جمله ذکرشده، برگرفته از خاطرات این دو تن در سال‌های ۱۹۳۷-۱۹۰۹م است.

۲۵. کشیش ارشد

۲۶. در باب این جمله نیز نک. مطلب قبلی.

۲۷. به نقل شفاهی از دکتر احمد تمیم‌داری (استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبایی).
۲۸. فرمول‌های نامبرده برگرفته از ادبیات شفاهی و به نقل از استاد تمیم‌داری است.

29. Bassmann

30. Peirce

31. Kansu-yetkiner

32. euphemism

۳۳. گونه‌ای لقب از نوع «گراف» را گویند که دارای مدیریت مستقل بر زمین است.

۳۴. این ارجاع، اشاره‌ای است به نام نویسنده مذهبی و نام اثر وی.

۳۵. این ارجاع، اشاره‌ای است به نام نویسنده ادبی و نام اثر وی.

۸. منابع

- بدخشان، ابراهیم و سجاد موسوی (۱۳۹۳). «بررسی زبان‌شناختی به‌گویی در زبان فارسی». *مجله جستارهای زبانی*. د ۵. ش ۱ (بهار). صص ۱-۲۶.
- پوشنه آتنا و مرتضی بابک‌معین (۱۳۹۲). «تحلیل گفتمان انتقادی در اثری از ابراهیم گلستان با استفاده از مؤلفه‌های جامعه‌شناختی- معنایی گفتمان‌مدار با توجه به بازنمایی کارگزاران اجتماعی». *مجله جستارهای زبانی*. د ۴. ش ۲ (تابستان). صص ۱-۲۵.
- علامه حلی (۱۴۱۴). *تذکره الفقهاء*. ج ۲. قم: مؤسسه آل‌البیت.
- معین، محمد (۱۳۸۶الف). *فرهنگ فارسی*. ج ۱ (آ-خ). تهران: امیرکبیر.
- ----- (۱۳۸۶ب). *فرهنگ فارسی*. ج ۳ (ک- معلومه). تهران: امیرکبیر.
- *Православный молитвослов* (2007).-М.: Сретенского монастыря.
- Ларина, Т. В. (2003). *Категория Вежливости в Английской и Русской Коммуникативных Культурах. Монография*.- М.: РУДН.

- Ларина, Т.В. (2009). *Категория Вежливости и Стиль Коммуникации: Сопоставление Английских и Русских Лингво-культурных Традиций*. -М.: Рукописные памятники Древней Руси.
- Ратмайр, Ренате (2003). *Прагматика Извинения: Сравнительное Исследование на Материале Русского Языка и Русской Культуры* / пер. На нем. Е.Араловой.-М.: Языки славянской культуры.
- *Словарь Русского Языка (в 4-х т.)* (1981). Под ред. Евгеньевой А.П. АН СССР, ин-т рус. Яз.-М.: Русский язык, 1981. Т. I. А-Й.
- *Словарь Русского Языка (в 4-х т.)* (1983). Под ред. Евгеньевой А.П. АН СССР, ин-т рус. Яз.-М.: Русский язык, 1981. Т. II. К-О.
- Шафаги, Марьям (2010). “Коммуникативно-прагматический анализ речевого жанра «покаяние» в русском языке (с позиции носителя персидской культуры)». // *Международный аспирантский вестник (Русский язык за рубежом)*: Изд-во “Отраслевые ведомости”. – М.: №. 1-2.- с. 110-116.
- Формановская, Н.И. (2007). *Речевое Взаимодействие: Коммуникация и Прагматика*. -М.: ИКАР.
- Формановская, Н.И. (2009). *Речевой Этикет в Русском Обществе. Теория и Практика*. -М.: ВК.

References:

- Alame Heli (1994). *Biography of Jurists*. Vol. 2. Ghom: Aal Albait Institute [In Persian].
- Badakhshan, E. & S. Mousavi (2014). “A Linguistic Analysis of Euphemism in Persian”. *Language Related Research*. Vol. 5. No.1 (Spring) [In Persian].
- Brown, P. & S. D. Levinson (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

- *Dictionary of Russian Language in 4 Vols* (1981). Under Evgienieva A.P. AN SSSR. Institute of Russian Language.-Moscow: Russki Iazik, 1nd Volume: A-Ï [In Russian].
- *Dictionary of Russian Language in 4 Vols* (1983). Under Evgienieva A.P. AN SSSR. Institute of Russian Language.-Moscow: Russki Iazik, 2nd Volume: K-O [In Russian].
- Formanovskaya, N. I. (2007). *Mutual Verbal Relation: Communication and Pragmatics*. Moscow: IKAAR. [In Russian].
- ----- (2009). *Etiquette in Russian Sociability. Theory and Practical*. Moscow: VK. [In Russian].
- Larina, T. V. (2003). *Category of Literature in the English and Russian Communicative Cultures*. Moscow: RUDN [In Russian].
- ----- (2009). *Category of Literature and Communication Style: Comparison of Linguistic and Cultural Traditions of English and Russian Languages*. Moscow: Rukopisnie pamitniki drevnei rusi [In Russian].
- Moeen, M. (2007). *Persian Dictionary*. Volume 1. Tehran: Amir Kabir publications [In Persian].
- Moeen, M. (2007). *Persian Dictionary*. Volume 3. Tehran: Amir Kabir publications [In Persian].
- Poushaneh, A. & M. Babak Moien. "The Representation of Sosial Actors via Socio-semantic Features in One Story by Ebrahim Golestan: A CDA Study". *Language Related Research*. Vol. 4. No. 2 (Summer) [In Persian].
- Pravoslav, M. (2007). *Moscow: Sretenskogo Monastiria* [In Russian].
- Ratmair, R. (2003). *Pragmatic Apologizing: A Comparative Study based on the Material of Russian Language and Culture/ Translation to German Language* E. Orlova. Moscow: Laziki slavianskoi kulturi [In Russian].
- Shafaghi, M. (2010). *Communicative and Pragmatic Analysis of the Genre of Repentance in the Russian Language: From the Local Perspective of the Iranian*

Culture // Mezhdunarodnii aspirantskii viestnik (russki iazik za rubezhom):
Otraslevie Vedomosti. No. 1-2. pp. 110-116 [In Russian].